

Van 'non-discriminatie' naar 'eigen identiteit'

Trends in het multiculturalisme-debat

1. Vooraf

Het zijn verwarrende tijden. Wie wil shockeren, had vanouds het meeste succes met een combinatie van bloot en seks. De afgelopen jaren lijkt hierin verandering te zijn gekomen. Het zijn niet langer alleen blote ledematen die veel opschudding veroorzaken in menige West-Europese samenleving, maar ook de kuise hoofddoekjes van Islamitische meisjes. De 'hoofddoekaffaire' is recent zelfs doorgedrongen tot de Nederlandse rechtspraak. Mogen Islamitische meisjes op school een hoofddoek dragen? Kan een schoonmaakster enkel en alleen vanwege het feit dat ze een hoofddoek draagt, worden ontslagen? Hoe zit het met een kapster die een hoofddoek is gaan dragen? En met een tulband- en dolkdragende Sikh in zijn functie als schoonmaker in een Amsterdams hotel?

Algemeener geformuleerd gaat het hier om de vraag naar de toelaatbaarheid van praktijken van migranten. Hebben minderheidsgroepen in Nederland recht op het behoud van de eigen identiteit? Zo ja, kan dit recht onbeperkt zijn of dienen er bepaalde grenzen aan te worden gesteld? Deze vragen staan in Nederland sinds enkele jaren nogal in de politieke belangstelling. In zijn zogenaamde Luzernrede uit 1991, gehouden tijdens het jaarlijkse congres van de Liberale Internationale, initieerde VVD-leider Frits Bolkestein de politieke discussie over deze vragen. Hij betoogde dat er bij het integratieproces van moslims in de Nederlandse samenleving bepaalde westerse en liberale beginselen als richtsnoer dienen te worden genomen. Als deze botsen met tradities uit de Islamitische cultuur, dienen de tradities te worden verboden. In Bolkesteins eigen woorden: 'Alle beleid moet nu gericht zijn op integratie'. In zijn recen-

Marlies Galenkamp

M. Galenkamp is politicologe en verbonden aan de Faculteit der Rechtsgeleerdheid, sectie rechtsfilosofie van de Erasmus Universiteit Rotterdam. Zij promoveerde op *Individualism Versus Collectivism. The Concept of Collective Rights* en zij publiceert regelmatig over toegepast politiek-filosofische vraagstukken (vooral op het terrein van mensenrechten en minderhedenbescherming). Adres: Postbus 1738, 3000 DR Rotterdam. E-mail: Galenkamp@alg.frg.eur.nl.

te boekje *Tegen de Islamisering van onze cultuur: Nederlandse identiteit als fundament* borduurt Pim Fortuyn hierop voort. Volgens hem vormt het Islamitische gedachtegoed als zodanig reeds een bedreiging voor Nederlandse verworvenheden als de scheiding van kerk en staat, de gelijkheid tussen de seksen en tussen kinderen en volwassenen en de vrijheid van homoseksuelen. De ruimte voor het behoud van de eigen identiteit van migranten is dan ook beperkt, aldus Fortuyn.

Hoewel er in Nederland ook aanzetten te vinden zijn voor een wetenschappelijke verdieping van dergelijke politiek getinte analyses (onder meer Procee 1991 en Huls en Stout 1993), zijn er vooral in Angelsaksische landen pogingen ondernomen om te komen tot zo'n wetenschappelijke verdieping (met name Poulter 1986; Raz 1993; Taylor 1994; Kymlicka 1995 en Parekh 1995). Het debat staat daar bekend onder de noemer van 'multiculturalisme'. Ten aanzien van dit thema kunnen we momenteel van een 'hype' spreken. Een zoektocht tijdens het schrijven van dit artikel op het trefwoord 'multiculturalism' in de bestanden van de Koninklijke Bibliotheek van in Nederland aanwezige artikelen leverde alleen al 100 treffers op. Het overgrote deel daarvan (65 van de 100) is zelfs de laatste twee jaar verschenen.

Waar gaat het nou om in dit modieuze debat? Heel in het kort kan men zeggen dat in de multiculturele visie veel plaats wordt ingeruimd voor het respect voor de eigen identiteit van allerhande minderheidsgroepen. Een multiculturalist constateert niet alleen feitelijke verschillen tussen mensen in multiculturele samenlevingen. Hij doet bovenal een normatieve uitspraak gericht op het behoud van deze diversiteit. Willen we mensen recht doen in al hun va-

riatie, dan dienen we hun specifieke identiteit – en daarmee ook hun eigen, vaak afwijkende gebruiken en gewoonten – als uitgangspunt te nemen. De ‘smeltkroes’, de oude metafoor van het Amerikaanse integratiebeleid heeft in het multiculturalisme afgedaan en is vervangen door die van de ‘slabak’. Men heeft daarbij niet alleen etnische minderheden op het oog, maar minderheidsgroepen in de ruimte van het woord (bijvoorbeeld de homobeweging, alternatieve bewegingen, en zelfs vrouwen, kinderen en ouderen). Het debat kenmerkt zich door een multidisciplinaire aanpak. Inzichten uit de filosofie, de politieke wetenschappen, pedagogie, sociale wetenschappen, culturele antropologie, vrouwenstudies en etnische studies worden gecombineerd.

Overigens is het multiculturalisme als normatieve stellingname niet onbetwist. Vooral uit conservatieve hoek (Bloom en Schlesinger) is felle kritiek geleverd, op de theoretische uitgangspunten, maar vooral ook op de mogelijke praktische effecten. Zo wijzen critici op het gevaar van separatisme en fragmentatie van de samenleving, als gevolg waarvan de liberale rechtsstaat op het spel komt te staan. Het resultaat is een inmiddels behoorlijk gepolariseerd debat: men is ofwel heel erg vóór, ofwel heel erg tegen. En zoals dat met modes gaat, zijn sommige aanvankelijke voorstanders inmiddels al weer ‘beyond multiculturalism’ (O’Brien en Hollinger 1996).

Gezien het actuele karakter van het multiculturalisme-debat, is er reden genoeg om er ook in de Nederlandse context aandacht aan te besteden. Waar gaat het nou om in dit debat? Wat zijn de uitgangspunten en wat zijn de politieke consequenties? Gaat het slechts om een kortstondige modegril of zitten er ook meer duurzame en waardevolle elementen in? Hoe valt één en ander te beoordelen, in het algemeen en meer specifiek in de context van het Nederlandse minderhedenbeleid? Tot slot, wat zijn mogelijk interessante onderzoeksthema’s voor de komende jaren? Dit zijn de vragen die achtereenvolgens in dit artikel worden besproken.

In het licht van de overvloedige literatuur en het multidisciplinaire karakter van het debat zal ik geen poging wagen uitputtend te zijn. Omdat het Nederlandse minderhedenbeleid mijn uitgangspunt is (en politieke wetenschappers en beleidsmakers mijn lezerspubliek) zal ik mij beperken tot het politiek-filosofische debat over de positie van etnische minder-

heden. Ik zal met name twee gezaghebbende auteurs op dit gebied, de Canadese politiek-filosofen Charles Taylor en Will Kymlicka aan het woord laten.

2. Thema’s

Als we trachten een overzicht te maken van het Angelsaksische debat over multiculturalisme, kunnen we drie samenhangende thema’s onderscheiden. Dit zijn: 1. de gelijkheid voorbij; 2. de ‘politiek van erkenning’, oftewel een ‘identiteitenpolitiek’ en 3. speciale, collectieve rechten voor minderheden.

2.1 *De gelijkheid voorbij* – Een eerste punt dat opvalt in het Angelsaksische multiculturalisme-debat is dat hierin de traditionele liberale idealen als gelijkheid en non-discriminatie onder vuur worden genomen. Deze idealen waren lange tijd – zeker sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog – het voornaamste *Leitmotiv* van achterstandsgroeperingen, maar ook van beleidsmakers. Sterker nog, decennialang fungeerde het gelijkheidsidee als een soort mantra: een geloofsformule die vele malen per dag door beleidsmakers werd gepreveld ter bezwering van allerlei maatschappelijke kwalen en kwaden. Om minderheidsgroepen recht te kunnen doen en hun sociaal-economische achterstandspositie op te heffen, vond men dat de norm van gelijkheid en van non-discriminatie steeds als uitgangspunt van beleid moest worden genomen. Met verschillen tussen burgers, hun specifieke identiteit – bijvoorbeeld sekse, etnische afkomst of religieuze overtuiging – werd geen rekening gehouden. Integendeel, om een zo rechtvaardig mogelijk beleid te voeren, dienden dit soort specifieke kenmerken als het ware tussen haakjes te worden gezet. Ook migranten werd dit ideaal voorgehouden: om goed Amerikaans staatsburger te worden, is het nodig de eigen identiteit op te geven. De ideologie van de ‘melting pot’ was geboren.

De mensenrechtenideologie is illustratief voor een dergelijke abstraherende wijze van denken. Mensenrechten worden vanouds begrepen als die rechten die de mens heeft als mens, ongeacht zijn of haar specifieke achtergrond, ras, sekse, huidskleur of religieuze overtuiging. Het beeld dat zich opdringt is dat van de ‘naakte mens’: de mens ontdaan van al zijn specifieke identiteiten. Als we steeds terugke-

ren tot deze naakte mens en het gelijkheidsbeginsel strikt toepassen, zal het opheffen van maatschappelijke achterstanden slechts een kwestie van tijd zijn, zo was de gedachte.

Van deze positieve waardering voor de gelijkheidsideologie is tegenwoordig in kringen van multiculturalisten nog maar bar weinig over. De geschiedenis toont namelijk aan, zo beweren zij, dat ze niet het gewenste resultaat heeft opgeleverd. Sterker nog, ze heeft in veel gevallen eerder contraproductief gewerkt, er is juist geen recht gedaan aan minderheden. Gelijkheidsdenken leidt tot uniformering, standaardisering en daarmee tot een verlies van de eigen identiteit van minderheidsgroepen. In het gelijkheidsdenken wordt er weinig ruimte geboden om anders te zijn, aangezien de dominante cultuur en ideologie – te weten, die van de WASP (the White Anglo-Saxon Protestant) – het uitgangspunt is. Als gevolg hiervan dreigen minderheden in het keurslijf van de heersende ideologie te worden geperst, met alle gevaren van verplichte assimilatie van dien.

Gelijkheid is dus passé. Maar wat is er voor in de plaats gekomen? De nieuwe toverwoorden zijn het Verschil en de Eigen Identiteit. Centraal staat niet het wegwerken van sociaal-economische ongelijkheden als wel het behoud – en zelfs de profilering – van groepsidentiteiten in de publieke sfeer. De naakte mens is niet langer uitgangspunt van analyse. Het zijn haar kleren (in de vorm van sekse, etnische afkomst of religieuze overtuiging) die het hem doen. Kleren maken de man. Oftewel, in de woorden van de soul-zanger James Brown: 'Say it aloud, I am black and I am proud.' De gevolgen van dit nieuwe, machtskritische taalspel voor politiek, beleid en recht zijn groot.

2.2 De politiek van erkenning, ofwel 'identiteitenpolitiek' – Een tweede thema in het multiculturalisme-debat is het pleidooi voor een politiek van (groeps)erkenning, ook wel een 'identiteitenpolitiek' genoemd. Vooral in het werk van Iris Marion Young, Charles Taylor, Will Kymlicka en James Tully (maar ook bijvoorbeeld in dat van de Duitse rechtsfilosoof Axel Honneth) neemt het een centrale plaats in. Wat houdt zo'n politiek precies in?

Ter beantwoording van deze vraag zal ik aansluiten bij wat de Canadees Taylor hierover zegt. Hij is één van de meest gezaghebbende filosofen die re-

cent hebben gepleit voor een politiek van groepserkenning. Dit pleidooi is te vinden in zijn essay 'Multiculturalism and the Politics of Recognition', opgenomen in de bundel *Multiculturalism* tezamen met reacties van Susan Wolf, Steven Rockefeller, Michael Walzer, Jürgen Habermas en Anthony Appiah. In dit essay breekt Taylor – vanuit zijn kritiek op het gelijkheidsideaal – een lans voor de publieke erkenning van groepsidentiteiten.

Volgens Taylor bestaat er tegenwoordig veel behoefte om groepsidentiteiten in de publieke sfeer erkend te krijgen. Zo'n erkenning wordt namelijk gezien als de noodzakelijke voorwaarde voor zelfontplooiing van mensen. Erkenning is een basisbehoefte van de mens en het onthouden van erkenning kan zelfs als een vorm van onderdrukking worden beschouwd. In de praktijk is een politiek van erkenning volgens Taylor op twee conflicterende manieren te vertalen. In de eerste plaats in een universalistische politiek, gebaseerd op de Kantiaanse idee van menselijke waardigheid. Volgens deze benadering is een ieder gelijk voor de wet en heeft ieder mens dezelfde rechten en aanspraken. Een beleid van nondiscriminatie en gelijke behandeling wordt hier voorgestaan. Zoals eerder aangegeven, wordt er in deze benadering met verschillen tussen burgers – dat wil zeggen, hun specifieke identiteit – geen rekening gehouden. Volgens Taylor komt erkenning van burgers dan ook beter tot haar recht in een zogenaamde 'politiek van verschil'. Zoals de term al aangeeft, gaat het er hier juist om de verschillen tussen mensen – hun unieke groepsidentiteit – te erkennen, te koesteren en als basis te nemen voor een gedifferentieerde behandeling.

De auteur illustreert de actualiteitswaarde van zijn theorie door te wijzen op de positie van Quebec in Canada. In de afgelopen jaren hebben de overwegend Franstalige inwoners van deze Canadese provincie ervoor gepleit dat hun Franstalige (groeps)identiteit van staatswege wordt erkend. Alleen onder erkenning van Quebec als 'distinct society' is men in staat om – temidden van de dominante Engelstalige cultuur – de eigen Franstalige cultuur te laten overleven.

Tot slot nog een algemene opmerking. Aan een identiteitenpolitiek ligt vrijwel altijd één bepaalde visie op de werkelijkheid ten grondslag. Ook in de besproken benadering van Taylor is deze visie dui-

delijk zichtbaar. De wereld wordt voorgesteld alsof er verschillende culturele groepen zijn met elk hun eigen identiteit, die keurig afgebakend naast elkaar leven. Het beeld van een schilderij van Mondriaan dringt zich op. (Tempelman 1996, 4) In hoeverre dit een realistische visie op culturen is, valt te bezien.

2.3 *Speciale, collectieve rechten voor minderheden* – Het derde thema in het multiculturalisme-debat vormt een juridische uitwerking van de twee eerdere (abstract-filosofische en politicologische) thema's. Het betreft het vraagstuk van speciale en collectieve rechten voor minderheden. Ter toelichting terug naar de visie van Taylor.

We hadden het zonet over het politieke doel van overleving van Quebec als 'distinct society' binnen Canada. Volgens Taylor kan dit doel slechts worden gerealiseerd door de Franstalige minderheid als groep bepaalde collectieve rechten toe te kennen. Bij deze collectieve rechten gaat het dan om die rechten die toekomen aan groepen als zodanig, ter bescherming van bepaalde groepskenmerken (Galenkamp 1993). Een paradigmatisch voorbeeld van een collectief recht is het recht op het behoud van de eigen culturele identiteit. Dit recht kan alleen betekenisvol worden toegekend aan groepen als zodanig. Een ander voorbeeld van een collectief recht is het recht als groep om de eigen (Franse) taal te spreken. Met dit collectieve recht corresponderen allerlei plichten en verboden (voor Engelstaligen), zoals de vigerende taalwetten in Quebec illustreren. Zo is er momenteel in Quebec een wet van kracht die eist dat reclameborden uitsluitend in het Frans mogen worden opgesteld.

Kortom, in Taylors ogen is een publieke erkenning van groepsidentiteiten als zodanig een lege huls. Ze krijgt pas concreet gestalte via een proces van juridisering, en wel via toekenning van collectieve rechten. Slechts door middel van dit soort rechten kunnen kwetsbare groepsidentiteiten worden beschermd.

Vanuit een soortgelijke invalshoek bepleit de eveneens uit Canada afkomstige politiek-filosoof, Will Kymlicka in zijn boek *Multicultural Citizenship* de toekenning van collectieve – oftewel 'speciale' – rechten aan verschillende soorten minderheden. Dit soort rechten zijn nodig ter bescherming van de kwetsbare identiteit van bepaalde minder-

heidsgroeperingen. Kymlicka denkt hierbij vooral aan twee soorten minderheden: nationale minderheden (als Indianen, Franstaligen in Canada en Hongaren in Roemenië) en etnische minderheden (ofwel migranten).

Hoe verschillend de twee soorten minderheden ook zijn, volgens Kymlicka komen beide groepen in aanmerking voor bepaalde speciale rechten ter bescherming van hun bedreigde groepsidentiteit. Aan drie soorten speciale rechten denkt hij dan: rechten van zelfbestuur (waaronder het bekende recht op nationale zelfbeschikking); zogenaamde 'poly-etnische rechten' (die bepaalde groepspraktijken mogelijk maken door middel van uitzonderingsbepalingen in wetgeving) en tot slot speciale representatierechten (die extra zetels in vertegenwoordigende lichamen betreffen). De rechten van zelfbestuur zouden alleen toekomen aan nationale minderheden, terwijl de andere twee soorten rechten ook toekomen aan etnische minderheden.

Opmerkelijk is dat Kymlicka in zijn boek een strikt onderscheid aanbrengt tussen etnische en religieuze minderheden. Waar etnische minderheden voor bepaalde minderhedenrechten in aanmerking zouden komen, gaat dit volgens hem niet op voor religieuze minderheden. Reden voor deze verschillende behandeling is zijn inzicht dat een staat weliswaar religieus neutraal, maar nooit cultureel neutraal kan zijn. Etnische minderheden zullen dus volgens hem per definitie altijd meer benadeeld worden dan religieuze minderheden. Om die reden komen alleen zij in aanmerking voor speciale rechten.

3. Bestandsopname

Genoeg over de thema's nu. Hoog tijd om een bestandsopname te maken. Wat zijn nou de verdiensten en wat zijn de meer problematische aspecten van het multiculturalisme-debat? Laat ik beginnen met de verdiensten.

3.1 *De verdiensten* – Een belangrijke verdienste lijkt me dat multiculturalisten zich niet – als zoveel filosofen – laten verleiden tot een vorm van 'sky high' filosoferen, maar met beide benen op de grond staan en een antwoord trachten te geven op actuele vraagstukken. Als het waar is wat Hegel zegt, dat een filosoof moet trachten de eigen tijd 'im Gedanken (zu

fassen', dan scoren deze wetenschappers hoog. Enkele elementen verdienen aandacht.

Allereerst is het multiculturalisme-debat interessant als politiek fenomeen. Uit het voorgaande moge duidelijk zijn geworden dat het debat een uitvloeiSEL vormt van de emancipatiestrijd in de Verenigde Staten van de jaren '60 van allerlei soorten minderheden, aanvankelijk van de zwarte minderheid en naderhand ook van andere minderheden. Multiculturalisten laten zien dat het hanteren van een formeel of materieel gelijkheids criterium niet voldoende is voor de totstandkoming van een rechtvaardige samenleving. De mens leeft niet alleen bij brood en stemrecht alleen. Existentiële aspecten zijn evenzeer van belang. In concreto: wat nodig is, is de erkenning van de eigen (groeps)identiteit. Pas vanuit deze identiteit kan men het zelfvertrouwen ontwikkelen dat onontbeerlijk om initiatieven te nemen en anderen zonder angst tegemoet te treden. Anders gezegd, als je niet weet waar je vandaan komt, hoe kun je dan stappen in de toekomst zetten? Met deze oproep tot een terugkeer naar je 'roots' heeft het multiculturalisme niet zozeer een filosofische of maatschappelijke als wel een therapeutische waarde: het zichtbaar maken van frustratie is een eerste stap op weg naar een eigen belevingswereld.

Maar een filosofisch en maatschappelijk belang is er ook. Voor wat betreft het filosofische belang heeft het multiculturalisme als geen andere stroming oog voor de groeiende diversiteit van moderne samenlevingen, alsmede voor de fundamentele vragen die deze veranderingen oproepen. Is er in de bestaande rechtsorde (bv. de Nederlandse) wel voldoende ruimte voor migranten om de eigen identiteit te behouden? Zijn de kernbegrippen van onze politieke orde en rechtsorde wel voldoende ruim en 'open' geformuleerd of dienen deze te worden herijkt? Hoe zit het met een concept als 'natiestaat'? Kan de onderliggende fictie van politieke eenheid en homogeniteit in het licht van pluraliseringstendenzen overeind blijven? Nog afgezien van de vraag of multiculturalisten het juiste antwoord geven op dit soort vragen, stellen ze in elk geval wel de juiste vragen.

Het maatschappelijke belang is gelegen in de door multiculturalisten nagestreefde identiteitspolitiek. Deze politiek is een schot in de hedendaagse politieke roos. Culturele identiteit is 'in'. Na jaren-

lang min of meer taboe te zijn geweest, is het tegenwoordig 'bon ton' om uiteenlopende debatten, variërend van het herlevend nationalisme in Oost-Europa tot aan de Europese eenwording, te lardereren met de opmerking dat 'het van belang is rekening te houden met de culturele identiteit van verschillende bevolkingsgroepen'. Ook als Nederlandse natie zijn we de laatste jaren naarstig op zoek naar onze eigen identiteit en de daarbij behorende normen en waarden. Zelfs uit onverwachte hoek komt er tegenwoordig steun voor een eerherstel van traditionele normen en waarden. Zo heeft Bolkestein er recent (zonder succes overigens) voor gepleit om in het beginselprogramma van de VVD een verwijzing naar expliciet christelijke en humanistische waarden op te nemen.

Waar deze gemeenschapspleidooien te gemakkelijk aan voorbijgaan is nu juist een punt dat bij multiculturalisten centraal staat: de erkenning van en tolerantie ten aanzien van (afwijkende praktijken en leefwijzen van) minderheden. Deze tolerantie lijkt mij de quintessens van een democratische rechtsorde. Dit is een laatste – en meest praktische – verdienste van het multiculturalisme die ik aan de orde wil stellen. Het huidige gemeenschapsdenken is vooral interessant om wat er niet wordt gezegd. Bij nadere doordenking wordt duidelijk dat het vooral tot doel heeft grenzen te stellen en uitsluiting te legitimeren. Anders gezegd, het 'samen warm worden' in een gemeenschap veronderstelt altijd kille uitsluiting van hen die wij niet wensen toe te laten tot onze gemeenschap. Een multiculturalist zal redeneringen als die van Bolkestein en Fortuyn dan ook waarschijnlijk ontmaskeren als vormen van ethnocentrisme, direct of indirect gericht op uitsluiting van moslimgroeperingen uit onze samenleving. Woordvoerders binnen het multiculturalisme-debat hebben zich in de afgelopen jaren opgeworpen als dé pleitbezorgers van tolerantie ten aanzien van migranten. In tijden van toenemende intolerantie lijkt het me goed dit ideaal hoog te houden.

3.2 *...maar ook de blinde vlekken* – Tot zover de verdiensten. Hier is echter niet alles mee gezegd. In de meeste beschouwingen van multiculturalisten zijn ook enkele blinde vlekken te bespeuren. Ter illustratie hiervan wil ik de meeste aandacht besteden aan de twee, voor politieke wetenschappers meest inte-

ressante thema's: de identiteitenpolitiek en het pleidooi voor toekenning van speciale, collectieve rechten.

De grenzen van een identiteitenpolitiek. Op het eerste gezicht zijn er al direct vraagtekens te plaatsen bij een pleidooi voor een identiteitenpolitiek. In een essay uit 1995 met als prikkelende titel 'De overbodigheid van een culturele identiteit', gaf de essayist Anil Ramdas er al enkele aan. Welke groepen zouden er precies in aanmerking moeten kunnen komen voor een dergelijke politiek en belangrijker, waarom zij wel en andere niet? Wat te doen, indien de claims van verschillende groepen botsen? Bijvoorbeeld in het geval van Canada: de Franstaligen in Quebec versus Indianenstammen als de Crees of de Inuits? Is het behoud van groepsidentiteiten wel een legitieme taak van de overheid? Is het niet aan minderheden zelf om hier zorg voor te dragen? Bovendien, is het wel zo dat groepsidentiteiten per definitie beschermwaardig zijn? Voorts: werkt het accentueren van het anderszijn van migranten juist niet stigmatiserend? Leidt het voeren van een identiteitenpolitiek niet tot een verdeeldheid en op termijn zelfs tot een opdeling van de samenleving? En brengt het daarmee niet, om een modieuze term te gebruiken, de 'sociale cohesie' in gevaar?

Tot slot: waarom zouden we een minderhedenbeleid eigenlijk moeten opzetten vanuit een cultureel perspectief, hiermee sociaal-economische factoren veronachtzamen? Hebben etnische minderheden niet veel meer aan een beleid dat erop is gericht de participatie van mensen in een sociaal-economische achterstandssituatie te vergroten? Anders gezegd, is het beste minderhedenbeleid misschien niet het voeren van helemaal geen minderhedenbeleid? In toenemende mate worden in Nederland dit soort kritische vragen gesteld. Getuige berichtgeving in de media is de gemeente Utrecht er vorig jaar als een van de eerste gemeenten toe overgegaan haar minderhedenbeleid te veranderen in een algemeen achterstandsbeleid. Er worden geen aparte regelingen meer getroffen voor allochtonen. Het wegwerken van ongelijke kansen in de sociaal-economische sfeer, ongeacht etnische afkomst wordt het uitgangspunt. Ook onder migranten lijkt deze aanpak populair te zijn. Eerder dan te streven naar erkenning van en het behoud van de eigen culturele identiteit,

streeft men simpelweg naar het opheffen van sociaal-economische achterstanden en meer invloed op politieke besluitvormingsprocessen.

Afgezien van deze praktische vragen, kunnen we het voorstel voor een identiteitenpolitiek ook van meer fundamentele kanttekeningen voorzien. Hier wil ik terugkeren naar de onderliggende visie op de sociale werkelijkheid. Eerder vergeleek ik deze met een schilderij van Mondriaan. De werkelijkheid bestaat uit verschillende culturele gemeenschappen die elk hun eigen, strikt afgebakende groepsidentiteit bezitten. Deze visie zou men het 'empirische' fundament kunnen noemen waarop het gehele bouwwerk van een identiteitenpolitiek rust. Deze visie verraadt een te gesegregeerd, eenduidig, statisch en harmonieus cultuurbegrip.

Allereerst, in de praktijk leven culturele gemeenschappen niet keurig naast elkaar, maar overlappen ze elkaar, met alle conflicten van dien. Zoals iedere politicoloog kan vertellen, betreffen veel conflicten tussen culturele gemeenschappen nu juist de grensgebieden die door verschillende groepen tegelijkertijd worden opgeëist. Daarnaast lijken multiculturalisten ervan uit te gaan dat individuen eenduidig tot één bepaalde cultuur behoren, hetzij de dominante meerderheidscultuur dan wel de onderdrukte minderheidscultuur. Ook dit plaatje staat nogal ver van de realiteit af. Neem de tweede of derde generatie migranten in Nederland. Tot welke cultuur behoren zij? Vaak oriënteren zij zich namelijk allang niet meer exclusief op de oorspronkelijke cultuur. Men staat met het ene been in de oude en het andere been in de nieuwe cultuur. Deze verscheurdheid van migranten komt in de visie van multiculturalisten niet aan bod. Voorts is in een identiteitenpolitiek het gevaar van fixatie en 'verstening' van groepsidentiteiten levensgroot aanwezig. De quintessens van culturen – dat wil zeggen, hun steeds wisselende en dynamische karakter – wordt daarmee over het hoofd gezien. (Waldron 1991)

Tot slot: in het onkritisch aansluiten bij 'de' groepsidentiteit van minderheidsgroepen gaan multiculturalisten ervan uit dat er binnen deze groepen geen meningsverschil bestaat over de vraag waar de groepsidentiteit uit bestaat. Aldus wordt een harmonieuze eenheid gesuggereerd, waar in werkelijkheid geen sprake van is. Binnen iedere minderheidsgroepering zijn er verschillen in klasse, religie, politieke

overtuiging en sekse. Deze verschillen zullen waarschijnlijk gevolgen hebben voor de normatieve visies die men aanhangt. In concreto: elke minderheidscultuur bevat naast de 'mainstream' ook dissidenten, mensen die kritisch staan ten aanzien van het dominante beeld van hun cultuur dat uitgedragen wordt.

Deze heterogeniteit *binnen* minderheidsculturen wordt door de meeste multiculturalisten weliswaar gesignaleerd, maar erg veel gevolgen worden er niet aan verbonden. Eén cruciale vraag blijft dikwijls onbeantwoord. Dit is de vraag *welke* visie op de culturele identiteit van de minderheidsgroep wij moeten honoreren, indien we als samenleving over zouden gaan tot een politiek van groepserkenning. Is dat de visie zoals die door kritische geesten in die desbetreffende cultuur naar voren wordt gebracht of is dat de dominante visie in een cultuur, vaak door politieke elites ondersteund? Een keuze voor de eerste visie acht ik niet zo waarschijnlijk. Een keuze voor de visie van de elite des te waarschijnlijker.

Deze laatste keuze bergt echter nogal wat gevaren in zich. De *status quo* in de cultuur wordt hiermee geconsolideerd en machtsmisbruik tegen dissidente leden valt te verwachten. De therapeutische waarde van een identiteitenpolitiek kan daarmee gemakkelijk omslaan in zijn tegendeel: van een bevrijdend en emancipatorisch instrumentarium verwordt het tot een imperatief en verplichtend draaiboek (Appiah 1994). De kernvraag die we in het geval van een identiteitenpolitiek dan ook altijd dienen te stellen is de volgende: hoe voorkomen we dat dissidenten worden 'opgesloten' in het keurslijf van de groepsidentiteit?

Speciale, collectieve rechten ter discussie. Zelfs indien de praktische problemen van een identiteitenpolitiek oplosbaar zouden zijn en het eraan ten grondslag liggende cultuurbegrip realistischer, dan nog is het de vraag of de bescherming van groepen via toekenning van collectieve rechten zou moeten plaatsvinden. Ik zie hier twee problemen.

Allereerst is er het niet geheel denkbeeldige gevaar van juridisering van wat in feite politieke problemen zijn. In de afgelopen jaren zijn we ons in Nederland op steeds meer terreinen bewust geworden van de grenzen van een te ver doorgevoerde juridisering. In internationale discussies op het terrein van

minderhedenbescherming zijn deze inzichten echter nog nauwelijks doorgesijpeld. Integendeel, zo zou men kunnen zeggen. Al te vaak wordt in deze debatten toekenning van collectieve rechten als een wondermiddel gepresenteerd. Dit zou voor eens en voor altijd alle maatschappelijke ongelijkheden tussen groepen burgers uit de weg kunnen ruimen. Hiermee wordt de rol van het recht schromelijk overschat. Het recht kan machtsongelijkheden weliswaar corrigeren, maar nooit wegnemen.

Maar er is niet alleen sprake van een overschatting van de rol van het recht. Men lijkt tegelijkertijd het belang van individuele grondrechten en mensenrechten te onderschatten. Zoals eerder aangegeven heeft de gelijkheidsideologie in kringen van multiculturalisten afgedaan. Deze ideologie zou namelijk tot een verplichte assimilatie leiden. Deze conclusie en ook de onderliggende argumentatie acht ik niet zo overtuigend. In tegenstelling tot wat multiculturalisten beweren, staat de gelijkheidsideologie diversiteit en pluriformiteit van burgers niet in de weg. Integendeel, ze vormt er een noodzakelijke voorwaarde voor. Deze stellingname impliceert dat individuele grondrechten (als de godsdienstvrijheid, de vrijheid van onderwijs en de vrijheid van vereniging) in verreweg de meeste gevallen al voldoen om de identiteit van minderheden te beschermen (Burkens en Vermeulen 1993). Dit soort rechten zijn dé pijlers van een pluriforme samenleving. Speciale, collectieve rechten lijken dan ook niet nodig te zijn (Galenkamp 1996).

Kortom, vanuit politiek-filosofisch perspectief berust een identiteitenpolitiek – zoals multiculturalisten die voorstaan – op een wankel basis. Het gevaar van fragmentatie van de samenleving, het bestaan van conflicten tussen, maar ook binnen groepen en het gevaar van 'opsluiting' van dissidente leden in hun minderheidscultuur: het zijn allemaal kernthema's op het terrein van de politieke filosofie. In het werk van de politiek-filosofen Taylor en Kymlicka zoekt men er echter tevergeefs naar. Het gevolg van deze omissie is dat er in hun werk weinig plaats is voor een analyse van dergelijke conflicten tussen en binnen groepen en daarmee ook voor een afweging van belangen. Het eindresultaat is dan ook een onrealistisch en zoetsappig 'win-win' verhaal waaruit veel van de problemen en dilemma's van alledag zijn weggefilterd. 'Geef minderheden wat ex-

tra rechten en hun problemen zijn opgelost.' Het zou mooi zijn als het zo was, maar helaas is dit zelden het geval. Veel vaker dan een 'win-win game' is de politiek te karakteriseren als een 'zero sum game'. Toekenning van faciliteiten aan groepen om de eigen, afwijkende cultuur te behouden is vrijwel nooit kosteloos. Concurrerende groepen, de leden van de groep zelf of de samenleving als geheel zullen de kosten moeten dragen.

4. De relevantie voor het Nederlandse minderhedenbeleid

Nog afgezien van deze plus- en minpunten kunnen we ons afvragen of we in de context van het Nederlandse minderhedenbeleid wel wat hebben aan het Amerikaans en Canadees georiënteerde multiculturalisme-debat. In Nederlandse discussies wordt nogal eens klakkeloos aangesloten bij theoretische exercities die elders in de wereld zijn ontwikkeld. Mij dunkt dat we hier in dit geval voorzichtig mee moeten zijn. De analyses van Taylor en van Kymlicka lijken me maar in zeer beperkte mate toepasbaar op de Nederlandse setting.

Allereerst gaat het bij ons om andersoortige minderheden dan in de Amerikaans-Canadese discussie. Taylor en Kymlicka schrijven beiden overduidelijk vanuit hun Canadese achtergrond. De Franstaligen in Quebec en inheemse volkeren figureren dan ook ruimschoots in hun werk. In het Nederlandse minderhedenbeleid daarentegen, gaat het niet om dit soort nationale minderheden, maar om etnische minderheden, groepen mensen die zich pas recent in Nederland hebben gevestigd en verspreid over ons land leven.

Het belang van deze verschillende context kan worden geïllustreerd aan de hand van Kymlicka's eerder besproken onderscheid tussen etnische en religieuze minderheden. In de Nederlandse context zijn deze groepen moeilijk te onderscheiden. Immers, in ons land zijn etnische minderheden vaak ook tegelijkertijd religieuze minderheden. Sterker nog, de problemen die recent in Nederland zijn gerezen ten aanzien van etnische minderheden, hebben bijna alle een religieuze achtergrond. Het gaat praktisch altijd om een conflict tussen (christelijke), westerse versus islamitische of hindoeïstische normen.

Maar we hebben in Nederland niet alleen te ma-

ken met een hele specifieke vorm van minderheden, maar ook de Nederlandse politieke cultuur heeft haar eigen trekjes. Ik overdrijf niet als ik stel dat Nederland al eeuwenlang vertrouwd is met het bestaan van levensbeschouwelijk pluralisme. Voor het probleem van 'diversiteit versus eenheid' hebben we in ons land een oplossing gevonden, waar we wereldberoemd mee zijn geworden. Ik doel op het verzuijlingsmodel, zoals dat theoretisch is uitgewerkt door Arend Lijphart. Hoewel we de laatste decennia een uitholling van oude verzuijilde structuren hebben zien plaatsvinden, draagt onze politieke cultuur tot op de dag van vandaag trekken van deze verzuijling. Denk aan het belang dat in Nederland – in vergelijking met ons omringende landen – wordt gehecht aan overleg en het zoeken naar pragmatische compromissen.

Deze historische achtergrond is een tweede element dat mij van belang lijkt ten aanzien van de vraag naar de relevantie van het multiculturalisme-debat in de Nederlandse setting. Immers, we zouden kunnen zeggen dat er in een verzuijilde structuur sprake is van een identiteitenpolitiek *avant la lettre*, echter zonder de bijbehorende nadelen. Immers, in het verzuijilde Nederland werden levensbeschouwelijke groepen – met hun specifieke religieuze identiteit – publiekelijk erkend. Hen werd bovendien een zekere mate van culturele en religieuze autonomie verleend. In termen van Abraham Kuyper was er sprake van 'soevereiniteit in eigen kring'. Maar anders dan in hedendaagse pleidooien van multiculturalisten werd deze ruimte voor groepen in Nederland niet gegarandeerd via toekenning van *collectieve* rechten aan groepen als zodanig, maar via grondwettelijk verankerde *individuele* grondrechten als de godsdienstvrijheid of de vrijheid van onderwijs. De rechten kwamen dus niet aan religieuze groeperingen als zodanig toe, maar aan individuele burgers.

Hoe marginaal dit verschil ook moge lijken, in zijn concrete uitwerking heeft zo'n individualistische aanpak grote voordelen. Eén voordeel is namelijk dat hiermee de op de loer liggende verabsoluting en verstarring van groepsidentiteiten wordt voorkomen. Een ander voordeel is dat individuen altijd de vrijheid behouden om uit de eigen groep te stappen. In laatste instantie is het aan individuen om uit te maken of hun religieuze identiteit waard is om be-

houden te blijven (Habermas 1994). Hiermee wordt het gevaar geminimaliseerd dat individuen het slachtoffer worden van hun eigen groeps cultuur.

Voor sommige lezers is dit hele verhaal misschien wat kort door de bocht. Immers, is er in het Nederland aan het eind van de jaren '90 nog wel sprake van een verzuilingscultuur? Hoewel in de afgelopen jaren in de media een discussie is gevoerd over de wenselijkheid van de vorming van een islamitische zuil, wordt vrij algemeen aangenomen dat hernieuwde zuilvorming een vreemde eend zou vormen in de bijt van de heersende ideologie, gericht als die is op losmaking van al te knellende traditionele (ver)banden. Een andere vraag is of een model van verzuiling niet grote nadelen kent, in de zin van hiërarchisering, 'opsluiting' van mensen in de eigen zuil en non-communicatie tussen de zuilen. (zie Galenkamp en Tempelman 1997) Een antwoord op deze vragen zou de mij toegestane ruimte in dit blad te boven gaan. Op dit punt is nader onderzoek gewenst.

Het Angelsaksische debat over multiculturalisme is dus om twee redenen van beperkte waarde voor de Nederlandse setting: de specifieke aard van minderheden alhier en de specifieke Nederlandse politieke cultuur. Rest mij nog om na te gaan wat dan wel de waarde is van dit debat voor de Nederlandse context. Deze lijkt mij te liggen in de gevoeligheid die het debat kan creëren voor verscheidenheid en diversiteit. Het wordt tijd om te erkennen dat migranten in de Nederlandse samenleving 'are here to stay' en dat zij net als andere burgers de mogelijkheid moeten hebben om er binnen grenzen eigen leefwijzen op na te houden. De eenzijdig op assimilatie gerichte analyses van Bolkestein en Fortuyn missen precies deze gevoeligheid en zijn om die reden niet erg bevredigend. Het is hoog tijd om te gaan nadenken over fundamentele vragen en dilemma's die door deze multiculturele diversiteit worden opgeroepen.

5. Onderzoeksvragen

Wat zijn nou, in het licht van het multiculturalisme-debat, zinnige onderzoeksvragen in de Nederlandse context voor de komende jaren? Op m'n eigen vakgebied, de politieke en de rechtsfilosofie, zie ik er drie.

Allereerst lijkt het me belangrijk om onderzoek te

doen naar de reikwijdte van grondwettelijk gegarandeerde vrijheidsrechten als de godsdienstvrijheid. Welk soort praktijken en gebruiken van minderheden kunnen er onder het mom van geloofsvrijheid worden verdedigd en welke niet? Ten aanzien van de ons bekende religieuze minderheden (bijvoorbeeld, orthodox-christelijke groeperingen) hebben we als samenleving inmiddels enige ervaring opgebouwd om op een zorgvuldige wijze te reageren. De polio-affaire die uiteindelijk met een sisser bleek af te lopen, spreekt boekdelen. Bij de nieuwe religies is deze sensitiviteit onzerzijds nog heel wat minder ontwikkeld en de 'affaires' stapelen zich in een hoog tempo op. Valt het dragen van een hoofddoek op scholen of op het werk onder de godsdienstvrijheid? En het dragen van een tulband? En hoe zit het met de verplichting om als Nederlandse leerkracht op een islamitische school een hoofddoek te dragen? Kan het thuis houden van meisjes gerechtvaardigd worden op basis van de godsdienstvrijheid? En hoe zit het dan met vrouwenbesnijdenis? In juridische termen is er in deze gevallen vaak sprake van een botsing van grondrechten. Veel juristen zijn geneigd zo'n botsing *ad hoc* te beslechten, zonder dat de achterliggende normatieve overwegingen duidelijk worden. Normatief-theoretische onderbouwing lijkt hier geboden.

Maar niet alleen is onderzoek nodig naar de reikwijdte van de godsdienstvrijheid, maar ook naar de grenzen. Zoals eerder aangegeven garandeert dit grondrecht een zekere ruimte, autonomie en 'sovereiniteit in eigen kring'. Op basis van het voorgaande zal duidelijk zijn geworden dat deze ruimte voor minderheidsgroepen nooit onbeperkt kan zijn. Immers, in dat geval kunnen leden van de groep, hetzij andere groepen, hetzij de samenleving als geheel de dupe worden. Dit roept de volgende onderzoeksvragen op. Welke randvoorwaarden dienen er te worden gesteld aan de mogelijkheid om als minderheidsgroep de eigen identiteit te beleven? Meer specifiek, bij wat voor soort praktijken van minderheden dienen we als samenleving 'nee' te zeggen – en belangrijker – waarom zeggen we dan precies 'nee'? In de literatuur zijn er reeds enkele mogelijke voorwaarden en overwegingen naar voren gebracht (zie Bovens en Witteveen 1991 en Bovens 1993). Zo wordt vaak verwezen naar het zogenaamde 'exit'-criterium, oftewel het criterium van 'opt out'. Dit

criterium houdt in dat minderheidsgroepen er eigen praktijken op na mogen houden, zolang de leden van deze groepen maar de mogelijkheid hebben om de groep te verlaten. Een ander beginsel dat genoemd wordt is het zogenaamde 'schadebeginsel': minderheden mogen er eigen praktijken op nahouden, tenzij deze praktijken de eigen leden of buitenstaanders schade opleveren. Andere soorten overwegingen zijn echter ook denkbaar. Wat bijvoorbeeld te denken van 'acceptatie binnen de eigen kring' (Bovens 1993); 'schending van mensenrechten' (Poulter 1986) of het veelvuldig door juristen gehanteerde 'openbare orde'-criterium (Vestdijk-Van der Hoeven 1991)? Ook deze overwegingen verdienen nadere analyse en onderbouwing (zie Galenkamp 1998).

Bovengenoemde onderzoeksvragen blijven nogal theoretisch van aard en aanpak. Dit brengt mij bij een derde onderzoeksvraag die meer meer praktisch en casuïstisch van aard is. We zouden bijvoorbeeld een inventarisatie kunnen maken van wat nu precies de (morele) problemen zijn ten aanzien van etnische minderheden waar beleidsmakers tegenaan lopen. Vervolgens zouden we kunnen onderzoeken waarom dit precies problemen zijn. Sommige van de problemen kunnen dan misschien als 'schijnproblemen' worden ontmaskerd. Neem de eerder genoemde 'hoofddoekaffaire'. Alleen al de term lijkt me uiterst problematisch: ze suggereert te veel dat er sprake zou zijn van één enkele affaire, die op de verschillende beleidsterreinen in gelijke mate en in dezelfde verschijningsvorm optreedt. Niets is echter minder waar. Er zijn vele 'hoofddoekaffaires' en ons antwoord op de vraag naar de toelaatbaarheid van het dragen van een hoofddoek hangt mijns inziens af van de concrete verschijningsvorm. Het maakt nogal wat uit of een hoofddoek wordt gedragen op scholen door meisjes, op het werk door de kapster of dat er door het islamitische schoolbestuur wordt opgevoerd tot het dragen van een hoofddoek door vrouwelijke leerkrachten, ook indien zij zelf geen moslim zijn.

Uiteindelijk gaat het in de derde, meest probleemgerichte benadering om de erkenning van morele dilemma's en de noodzaak van moeizame afweging in concrete situaties. Voor politiek-filosofen zou een dergelijke aanpak 'gefundenes Fressen' moeten zijn. Niet zozeer de globale zoektocht naar

algemene uitspraken over de ruimte die al dan niet aan minderheden in een samenleving moet worden geboden, als wel de veel ingewikkelder zoektocht naar antwoorden op vragen als: over wat voor minderheden hebben we het precies? Alleen etnische minderheden of ook religieuze minderheden, of moeten we het misschien nog ruimer formuleren? Hoeveel ruimte dient er in een liberaal-democratische rechtsorde als de onze te zijn voor het behoud van groepsidentiteiten? Waar liggen de grenzen precies en waarom liggen de grenzen precies daar?

Het zijn verwarrende tijden, maar één ding is zeker: politiek-filosofen kunnen aan de slag.

Literatuur

- Appiah, K.A., 1994, 'Identity, Authenticity, Survival: Multicultural Societies and Social Reproduction'. In: Gutmann, 149-164.
- Bloom, A., 1988, *The Closing of The American Mind*. New York: Simon and Schuster.
- Bolkestein, F., 1991, 'Integratie van minderheden moet met lef worden aangepakt'. *Volkskrant*, Open Forum, 12 september. Opgenomen onder de titel 'De integratie van minderheden', in: F. Bolkestein, *Woorden hebben hun betekenis*. Amsterdam: Prometheus, 1992, 181-188.
- Bovens, M.A.P., 1993, 'Babel binnen het recht: Een multidisciplinair perspectief op rechtspluralisme'. In: Huls en Stout: 159-172.
- Bovens, M.A.P., W.J. Witteveen, 1991, 'Rechtspluralisme en gepassioneerde minderheden'. In: Mr. M.A.P. Bovens (et.al), *Heftige affaires. Absolute overwegingen in de rechtsstaat*, Amsterdam/Antwerpen: Veen, 39-54.
- Burkens, M.C., B.P. Vermeulen, 1993, 'Culturele minderheden en de universaliteit van de Nederlandse grondrechten'. In: B. Hessel (red.), *De kniekers van het spel: Culturele gedachten over materiële rechtsvaardigheid*. Utrecht: Lemma, 193-208.
- Forster, L., P. Herzog (eds.), 1994, *Defending Diversity: Contemporary Perspectives on Pluralism and Multiculturalism*. Amherst: University of Massachusetts Press.
- Fortuyn, W.S.P., 1997, *Tegen de Islamisering van onze cultuur: Nederlandse identiteit als fundament*. Utrecht: A.W. Bruna.
- Galenkamp, M., 1993, *Individualism Versus Collectivism. The Concept of Collective Rights*. Rotterdam: Rotterdamse Filosofische Studies.
- Galenkamp, M., 1995, 'Special Rights for Minorities. The Muddy Waters of Collective Rights'. In: T. van Willigenburg, F.R. Heeger en W. van der Burg (eds.), *Nation, State and the Coexistence of Different Communities*, Kampen: Kok Pharos, 165-184.
- Galenkamp, M., 1996, 'Speciale rechten voor minderheden? Een commentaar op Kymlicka's Multicultural Citizenship'. *Recht en Kritiek*, 22, 2:202-224.

- Galenkamp, M., 1998, *Over de regels van de groep en de regels van de samenleving: Minderhedenbeleid vanuit ethisch perspectief (werktitel)*. Amsterdam: Boom (in voorbereiding).
- Galenkamp, M., S. Tempelman, 1997, 'Cultuur terug in het minderhedenbeleid. Naar een islamitische zuil?'. *Justitiële Verkenningen*, 6, (ter perse).
- Goldschmidt, J.E., 1984, 'Omgaan met constitutioneel pluralisme'. In: A.W. Heringa (e.a.), *Staatkundig Jaarboek 1983-1984*. Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink, 251-259.
- Gutmann, A. (ed.), 1994, *Multiculturalism. Examining the Politics of Recognition*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press. In het Nederlands vertaald door Tine Ausma: *Multiculturalisme: De politiek van erkenning nader onderzocht*, Amsterdam: Boom, 1995.
- Habermas, J., 1994, 'Anerkennungskämpfe im demokratischen Rechtsstaat'. In: Gutmann, 107-148.
- Honneth, A., 1995, *The Struggle for Recognition: The Moral Grammar of Social Conflicts*. Cambridge: Polity Press (vert. uit het Duits: Der Kampf um Anerkennung, Suhrkamp Verlag, 1992).
- Huls, N.J.H. en Stout, H.D. (red.), 1993, *Recht in een multiculturele samenleving*. Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink.
- Kymlicka, W., 1995, *Multicultural Citizenship. A Liberal Theory of Minority Rights*. Oxford: Clarendon Press.
- Kymlicka, W. (ed.), 1995, *The Rights of Minority Cultures*. Oxford: Oxford University Press.
- Labuschagne, B.C., 1994, *Godsdienstvrijheid en niet-gevestigde religies: Een grondrechtelijk-rechtsfilosofische studie naar de betekenis en de grenzen van religieuze tolerantie*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Lijphart, A., 1968, *Verzulling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*. Amsterdam: De Bussy.
- O'Brien, M., D.A. Hollinger, 1996, 'Postethnic America: Beyond Multiculturalism'. *Times Literary Supplement*, 4845, 3.
- Parekh, B., 1995, 'Minority Cultures and Limits of Equality'. Paper t.b.v. Canada-Europe Conference *Organizing Diversity: Migration Policy and Practice*, Berg en Dal, 9-11 november.
- Poulter, S., 1986, *English Law and Ethnic Minority Customs*. London: Butterworths.
- Procee, H., 1991, *Over de grenzen van culturen. Voorbij universalisme en relativisme*. Amsterdam: Boom.
- Ramdas, A., 1995, 'De overbodigheid van een culturele identiteit'. *NRC Handelsblad* (Zaterdags Bijvoegsel), 9 september, 1. Opgenomen onder de titel 'Multi-culti!'. In: Anil Ramdas, 1996, *De beroepsherinneraar en andere verhalen*. Amsterdam: De Bezige Bij, 195-203.
- Raz, Joseph, 1993, 'Multiculturalism: A Liberal Perspective'. In: Huls en Stout, 127-148.
- Schlesinger, A.M. Jr., 1992, *The Disuniting of America: Reflections on a Multicultural Society*. New York/London: W.W. Norton and Company.
- Srijbosch, F., 1994, 'Tolerantie en het recht van migranten'. *Migrantenstudies*, 2:85-96.
- Taylor, C., 1994, 'The Politics of Recognition'. In: Gutmann, 25-74.
- Tempelman, S., 1996, 'The Construction of Multiculturalism'. Paper t.b.v. politicologenetmaal, Doom, 6-7 juni (niet gepubliceerd).
- Tully, J., 1995, *Strange Multiplicity: Constitutionalism in a Age of Diversity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Vestdijk-Van der Hoeven, A.C.M., 1991, *Religieus recht en minderheden: Een onderzoek naar de rechtspositie van de leden der minderheden in relatie tot het eigen religieuze recht van deze minderheden in Nederland*. Arnhem: Gouda Quint.
- Waldron, J., 1991, 'Minority Cultures and the Cosmopolitan Alternative'. *University of Michigan Journal of Law Reform*, 25, 3/4:751-781.
- Young, I. M., 1990, *Justice and the Politics of Difference*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.